

Ujváry Gábor, KJF intézetigazgató főiskolai tanár: A magyar kulturális külpolitika a 20. században*

Az előzmények

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak fejlődésében már a 12. század végétől meghatározó szerepet játszottak a külföldi – kezdetben az olasz és a francia, majd a 14. századtól a közép-európai (prágai, prágai és bécsi) a tizenhatodiktól pedig a német, a holland és a svájci – egyetemeken tanuló fiatalok. Ők a közép- és a kora-újkorai magyar egyetemalapítási kísérletek meghiúsulása következtében kizárólag külföldi univerzitásokon képezhették magukat tovább. Így volt ez 1635-ig, a nagyszombati tudományegyetem, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődjének alapításáig. Részben azonban ezután is, hiszen ez az intézmény egymagában képtelen volt ellátni a magyarországi felsőoktatási igényeket. A diákok külföldi egyetemjárása még a 20. században, a magyar felsőoktatás teljes kiépülése után, sőt a relatív értelmiségi túltermelés idején is jelentős volt.

A peregrináció mellett a magyar tudományos és kulturális külpolitika szempontjából rendkívüli jelentősége volt azoknak az intézményeknek, amelyeket a 19. század második felétől külföldön hoztak létre a magyar kultúra és tudomány népszerűsítésére, illetve a magyar célokat szolgáló kutatások minél nyugodtabb körülmények közötti biztosítására. Ezeknek két fő formája volt: a magyar állam – esetleg magánszemély – alapította, illetve a külföldi fenntartású, de többnyire magyar támogatást is élvező intézetek. Az előbbiek közé tartozik, fontos előzményként, a bécsi Pázmáneum (1623), majd a már modern tudományszervezési elképzelések alapján szervezett Római Magyar Történeti Intézet (1895). Mindkettő magánkezdeményezésre, Pázmány Péter érsek, illetve Fraknói Vilmos püspök-történész tervei alapján jött létre, s még napjainkban is működik. Ide sorolhatjuk a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet (fennállt 1917–1918 között), majd a két háború közötti Collegium Hungaricumokat (1924: Bécs és Berlin, 1927: Róma). Ezek külföldön működő, magyar állami intézmények volt.

* Témám szakirodalma, sajnos, igencsak szegényes. Az elsődleges, levéltári források szintjén alig foglalkozott valaki ezzel a területtel. Így az érdeklődő olvasónak, meglehetősen szerénytelenül, elsősorban saját tanulmányaimat tudom ajánlani, amelyekben bőven találunk a kérdés levéltári, kéziratári és könyvtári forrásaira vonatkozó utalásokat. Mindenekelőtt:

Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944 = Levéltári Szemle, 1993/3.; Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet (Győr, 1996.); Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit = Österreichische Osthefte Jg. 39/1997. H. 2; A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között. In: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában 1895–1995 (Szerk. Csorba László) (Bp. é.n. /1998./) (olasz változatban is megjelent); Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg. In: Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts (hrsg. Rüdiger vom Bruch, Brigitte Kaderas) (Berlin, 2002.); Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században (Szerk. Vonyó József) (Pécs, 2003.); „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok. In: Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében (Szerk. Éger György, Kiss J. László) (Bp. 2004.); Das ungarische Institut der Berliner Universität, das Collegium Hungaricum und die deutschen Wissenschaftsbeziehungen (1916–1944) In: Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel (Hrsg. Fischer, Holger) (München, 2005.)

Ugyancsak külföldön működtek azok a magyar egyetemi nyelvtanfolyamok, lektorátusok és tanszékek, amelyeket már a 19. századtól, különböző okokból hoztak létre. Ezek azonban nem magyar, hanem külföldi alapításúak voltak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy magyar érdekeket is szolgáltak, hiszen a magyar nyelv, kultúra és tudomány nemzetközi megismertetésében fontos szerepet játszottak.

A kezdetek – az első világháború előtti időszak

Magyarország éppen az új Európa kialakulásának korában, az 1526-os mohácsi vésztől az 1918-as I. világháborús összeomlásig, négy évszázadon keresztül nem volt független állam. Belügyei intézésében többé-kevésbé önállóan dönthetett, ám külpolitikailag mindenkor a Habsburgok dinasztikus törekvéseinek, a Monarchia nagyhatalmi státuszából adódó politikájának volt alárendelve.

Állami érdekek szerinti, önálló magyar kultúrpolitikáról csak az alapvető polgári szabadságjogok kivívása után, azaz 1848/49-ben, majd 1867-től beszélhetünk. Ez azonban 1867 után is csak korlátozottan érvényesülhetett a külföld irányában, a külügyek Ausztriával való „közössége” miatt. Ugyanakkor a kiegyezés nemzedékének nagy magyar államférfiai, Eötvös József és Trefort Ágoston fölismerték, hogy a külföldi tanulmányutak támogatásában s ezzel a magyar–nyugat-európai kulturális és tudományos kapcsolatok ápolásában jelentős részt kell vállalnia az államnak. Ezért a magyar kormány az 1868. évi, első költségvetésében s ettől kezdve mindegyikben találkozunk olyan tételekkel, amelyek a kultusztárcánál külföldi ösztöndíjakra – mindenekelőtt a diploma megszerzése utáni továbbképzésre – voltak elkülönítve. Ezek elsősorban a hazai tanár- és a tanítóképzés színvonalának emelését, valamint az egyetemi és a főiskolai tanári kar utánpótlásának biztosítását, a legmodernebb kutatási metódusok elsajátítását és magyarországi alkalmazását szolgálták. A kulturális külpolitika tehát nem a külföldi terjeszkedést, sokkal inkább a belső megerősödést segítette. Évente átlagosan 15–20 fő kapott külföldi ösztöndíjat. Többségük Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Olaszországban – a magyar diákok által addig is a leglátogatottabb egyetemeken – tanult és kutatott. Különösen népszerűvé vált a 19–20. század fordulóján a világ akkor talán legrangosabb univerzitása, a berlini (a mai Humboldt Egyetem jogelődje). A budapesti tudományegyetemről utaztak ki a legnagyobb számban állami ösztöndíjasok.

Annak ellenére, hogy a dualizmus alatt a külföldön tanuló magyar fiataloknak mindössze egy–három százaléka volt állami ösztöndíjas – a legtöbben a saját költségükön tartózkodtak odakint –, névsorukon végigtekintve mégis igen eredményesnek tekinthetjük az akciót. Az I. világháború előtt állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét. Csak néhányukat kiemelve: Goldzieher Ignácot, Marczali Henriket, Stein Aurélt, Richter Aladárt, Cholnoky Jenőt, Horváth Jánost, Fejér Lipótot, Kornis Gyulát, Szabó Dezsőt, Gerevich Tibort, Germanus Gyulát, Eckhart Ferencet, Gragger Róbertet, Pólya Györgyöt, Thienemann Tivadart, Magyary Zoltánt, Eckhardt Sándort.

A szervezett ösztöndíjakció megindítása és a tervszerű külföldi tudományos kutatómunka szükségességének fölismerése Fraknói Vilmos és Klebelsberg Kuno érdeme volt. Fraknói a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagában végzett búvárkodásai során, Klebelsberg Kuno pedig 1917-ben – mikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, a külföldön folytatandó magyar levéltári feltárásokat szorgalmazva – ébredt rá arra, hogy egységes irányítású, több ember munkáját összefogó és koordináló intézetekben jóval eredményesebben lehet külföldön, de

persze belföldön is dolgozni, mint egymástól függetlenül, nemegyszer mások kutatásait is keresztezve és átfedve.

Fraknoi Vilmos római villájában 1895-től fogadott a magyar egyháztörténettel foglalkozó, alapítványi ösztöndíjakkal Rómában tartózkodó tudósokat. A villát 1912-ben a magyar államnak ajándékozta. A kultusztárca által fönntartott, a Magyar Tudományos Akadémia irányította Római Magyar Történeti Intézet 1914 októberének elejére tervezett ünnepélyes megnyitója azonban a világháború kitörése miatt meghiúsult.

Klebeisberg Kuno szervezte meg a mindössze másfél esztendeig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig, a háborús összeomlásig fönntálló Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet, melynek ügyvezető alelnöke is volt. 1918 előtt ez volt az egyetlen magyar állami tulajdonban lévő, ösztöndíjasokat – köztük például Fehér Gézát, Kós (akkor még: Kósch) Károlyt, Luttor Ferencet, Oroszlán Zoltánt – fogadó, folyamatosan működő külföldi tudományos intézetünk.

A magyar kultúrpolitika a dualizmus idején szembesült először a magyar mint idegen nyelv oktatásának problémájával is. Hiszen külföldön több egyetemen hirdettek magyar kurzusokat, belföldön pedig az 1868-as nemzetiségi törvény – majd annak kiegészítései – értelmében a nemzetiségi iskolákban kötelezővé vált a magyar nyelv, illetve egyes tantárgyak magyar nyelven történő oktatásának biztosítása.

A külföldi egyetemeken különböző okokból – az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve az „érdekesség” vagy az illető oktató érdeklődése (Uppsala és Párizs) miatt – alakultak az első magyar tanszékek. Történetükben az igazi áttörést viszont az I. világháború alatt, 1916-ban Berlinben alakult magyar szeminárium, 1917-től már Magyar Intézet hozta. Ezt minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája, Gragger Róbert létesítette és fejlesztette tovább. Jó barátja, a két világháború közötti időszak nemzetközi szinten is egyik legtekintélyesebb tudománypolitikusa, Carl Heinrich Becker (néhány esztendőn át egyben porosz kultuszminiszter) segítségével; 1922-től már a magyar kultuszminiszter, Klebeisberg Kuno tevékeny támogatásával is. Az Intézetet a két világháború között maguk a németek is a berlini egyetem bölcsészkarának egyik legjobban felszerelt és működő tanszékeként tartották számon. Ezért joggal tekintik mindmáig követendő példának és mintának a külföldi magyar tanszékek.

A magyar kultúrpolitika és a két világháború közötti magyar intézetek és tanszékek alapítása

Az I. világháború előtt a magyar érdekek egybeestek az osztrák–magyar külpolitika elsődleges céljával, a status quo megőrzésére irányuló törekvéssel. 1918 után a magyar külpolitika önállóvá vált ugyan, de mozgásteret rendkívül szűkre szabott volt. Éppen emiatt erősen felértékelődött a „klasszikus diplomáciánál” nagyobb szabadságot biztosító kulturális külpolitika szerepe. A külpolitika pedig ekkor már nem az adott helyzet – a békediktátumok teremtette viszonyok – fenntartását, hanem éppen azok megváltoztatását tekintette fő feladatának.

Az utódállamok minden tekintetben igyekeztek elszigetelni a több évszázada vágyott önállóságát szörnyű áron, az ország szétszaggatása révén visszanyert Magyarországot. E törekvésük azonban csak politikai és gazdasági szempontból lehetett igazán sikeres. Kulturális téren sokkal kevésbé. Már csak a környező államokban maradt magyarok milliói miatt sem, hiszen az ő identitásukat a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához való kötődésük szabta meg. Nyilvánvaló volt tehát, hogy a szinte teljes, kényszerű körbezártságból a kultúrpolitika terén lehet a legegyszerűbben kitörni.

A Trianon utáni időszakban a magyar kulturális politikát Klebelsberg Kuno a konzervatív reform szellemében szervezte újjá. Ez a jórészt német indíttatású – mindenekelőtt Adolph von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre hivatkozó – program rendkívül igényes és nagyra törő volt. A sokak szerint életképtelen, szomszédjai által is annak tartott Magyarország konszolidálásának és jövőbeli fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre: a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára is kiterjedő és valamennyi társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg.

Klebelsberg szerint nem csak a sok országba szétszóródott magyarság egységes kultúrnemzetként történő elismertetése és összetartása volt a feladat, hanem a dualizmus idején külföldön fokozatosan romló megítélésünk javítása, a legjobb értelemben vett külföldi kulturális propaganda beindítása, a magyarság nagyvilágbéli megismertetése is. Konceptiójában ezért a kulturális külpolitika kitüntetett helyet foglalt el. Hitt abban, hogy az akkoriban az egész magyar társadalom által elfogadott és vallott politikai cél és jelszó, a revízió, leginkább a sikeres kulturális külpolitika révén valósítható meg. Természetesen a „klasszikus” külpolitika hathatós segítségével. Programjának igen fontos láncszemei, tartópillérei voltak: 1. a külföldi magyar intézetek és tanszékek, illetve lektorátusok hálózatának bővítése; 2. a korábbinál tudatosabb, az elitképzés céljait szolgáló állami ösztöndíjakció beindítása; 3. a külföldi magyarság kulturális azonosságtudata megőrzésének anyanemzet általi segítése; 4. Magyarország kultúrájának, tudományos értékeinek minél szélesebb körű külföldi megismertetése. Nagyrovagyó – a gyakran jogos kritikák szerint néha a valóságtól elrugaszkodó – terveit pedig a korszak másik nagy tudománypolitikusa, Hóman Bálint is szinte mindenben követte, részben pedig – számos külföldi magyar tanszék vagy lektorátus alapításával – kiegészítette.

Klebelsberg kezdeményezésére – nagyszerű tudósok, mint Magyary Zoltán vagy Gragger Róbert támogatásával – az országot fojtogató gazdasági nehézségek ellenére is egymás után alakultak a húszas években a „magyar kultúra külföldi őrszemei”. A bécsi és a vatikáni levéltárakban őrzött magyar vonatkozású anyagok föltárására, összegyűjtésére és kiadására jött létre 1920-ban a bécsi, 1923-ban pedig – a Fraknoi-féle, 1895-ben alapított intézet jogutódjaként – a római Magyar Történeti Intézet. Hozzájuk hasonlóan a magyar állam tulajdonában voltak az 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd az 1928-ban Rómában megnyílt Collegium Hungaricumok, amelyek számos tudományterületről fogadtak, általában posztgraduális képzésben részesülő ösztöndíjasokat. A Collegiumokban emellett felolvasóesteket, kiállításokat, filmvetítéseket, tudományos előadásokat is szerveztek a magyar kultúra értékeinek külföldi népszerűsítésére. A Párizsban tanuló magyar ösztöndíjas hallgatók istápolására 1927-ben állította föl a kultuszminisztérium a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Irodát vagy ahogyan 1933-tól nevezték, a Franciaországi Magyar Tanulmányi Központot. A külföldi ösztöndíjasok magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban – 1924-től az Egyesült Államokban, 1925-től Franciaországban és Angliában, 1926-tól pedig Svájcban is – kutathattak a magyar kormány támogatásával. (A francia kormány már 1921-től biztosított ösztöndíjat magyar egyetemisták számára.) De számos más országba is eljuthattak a tehetséges magyar fiatalok. Hiszen az állam mellett különböző intézmények, testületek és magánszemélyek, hazai és külföldi alapítványok ún. kézi – azaz a kiküldetési helyen szabadon fölhasználható és beosztható – ösztöndíjakkal is finanszírozták kint tartózkodásukat.

Bár mindenfajta külkapcsolat legfőbb képviselője a Külügyminisztérium volt, a külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok összehangolásával a vallás- és

közoktatásügyi minisztérium foglalkozott. Részben amiatt, mivel Klebelsberg és Hóman is a magyar kormányok legerősebb és legbefolyásosabb miniszterei közé tartoztak.

A kulturális külpolitika legfőbb célja az elitképzés volt. Az állami ösztöndíj-akció segítségével külföldre utazó, többnyire végzett, sokszor már doktori címmel is rendelkező fiatalok alapos továbbképzésben részesültek. Hazatérve pedig, többnyire néhány éven belül, szinte valamennyien bekerültek a magyar értelmiségi és köztisztviselői elitbe.

Minden egyes intézetnek megvolt a maga egyéni színezete és arculata. Mindegyik olyan szakirányok ösztöndíjasait fogadta, amelyek az illető városban világszínvonalon álltak vagy a magyar nemzeti tudományszakok szempontjából voltak fontosak. Bécsbe elsősorban a legtágabb értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet képviselői érkeztek. Ezen túl – ugyanilyen elvek alapján – számos országba eljutottak még a magyar állam ösztöndíjasai, Nyugat-Európától kezdve, az USA-n át, egészen Japánig.

Csak Bécs példáját kiemelve: fiatal tehetségként hosszabb ideig tartózkodott a Történeti Intézetben vagy a Collegium Hungaricumban a világhírű ókorszakértő, Alföldi András, több neves művészettörténész, így Balogh Jolán, Fleischer Gyula (Julius Fleischerként később a bécsi tudományegyetem magántanára, majd a burgenlandi műemlékvédelem vezetője), Genthon István (később a római Collegium igazgatója) és Zádor Anna; számos német nyelvterületen is ismert történész, mint Benda Kálmán, Deér József, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Jánossy Dénes (a Haus-, Hof und Staatsarchiv magyar munkatársa), és Mályusz Elemér; a nagy magyar politikai gondolkodó, Bibó István; a neves író, irodalomtörténész és volt kultuszminiszter, Keresztury Dezső; a magyarországi német nyelvjárások és nyelvfejlődés legjobb ismerője, Mollay Károly. De szólhatnék a még mindig aktív, 1913-ban született Kosáry Domokosról, aki napjainkban is a magyar történettudomány meghatározó alakja. Ő 1935-ben Bécsben, majd ezután Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban is magyar állami ösztöndíjas volt, s – jórészt nyilván ennek is köszönhetően – már a negyvenes évek elején is ismert és tisztelt historikusként töltött be vezető funkciót a Történettudományi Intézetben.

Az ösztöndíjakkció tehát rendkívül sikeres volt. Abban a tekintetben is komoly eredménnyel járt, hogy az általában egy esztendő vagy annál hosszabb időt külföldön töltő fiatalok nem csak tudásukat mélyítették, de – legalábbis többnyire – megtanulták kicsit kívülről is szemlélni hazájukat. Közvetlenül érzékelték azt, hogy más nemzetbeliek mit, miért és hogyan gondolnak Magyarországról. Szembesültek az „idegen” kultúrákkal, alkalmuk nyílt tudományos és kulturális párbeszédet folytatni más nemzetbeliekkel. Ezáltal pedig olyan külföldi kapcsolatokra tettek szert, amelyeket életük végéig, nem csak a saját, de hazájuk érdekében is kamatoztathattak és használhattak.

Klebelsberg tehát elérte a célját. Hiszen, miként számos alkalommal kijelentette: egy Magyarország nagyságú állam sikeressége körülbelül 3000 főnyi, rendkívül jól képzett értelmiségi vezető képességein múlik. Ő ezt a 3000 főnyi, a nemzetközi porondon is érvényesülni, tárgyalni és viselkedni tudó elitréteget szerette volna a külföldi továbbképzés révén fölnevelni. Ez részben sikerült is, hiszen a két világháború közötti időszakban összesen körülbelül 2800 magyar fiatal jutott ki különböző ösztöndíjakkal külföldre; mintegy háromnegyedük magyar állami stipendiumot kapott.

A magyar kulturális diplomácia húszas évekbeli egyik legnagyobb fegyverténye Bécshez, az ottani Magyar Történeti Intézethez és Collegium Hungaricumhoz, illetve a velük kiválóan együttműködő magyar követséghez kötődik. 1926 májusában írták alá az 1927. január 1-jén életbe lépett, titkos, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ez a szerződés példa nélküli a nemzetközi megállapodások sorában. Hiszen egy történeti értékében rendkívül becses, a levéltárosok és történészek nemzedékeinek hosszú időre szorgos kutatómunkát biztosító irategyüttest nyilvánított Ausztria és Magyarország „közös szellemi tulajdonává”. A megegyezés értelmében: 1. Magyarország visszakapta a kizárólag magyar vonatkozású aktákat az egykori bécsi központi levéltárakból; 2. a két állam közös tulajdonába kerültek a továbbra is Bécsben őrzött, a központi államigazgatás 1526–1918 közötti, legalább részben magyarországi hatáskörű szerveinek működése során keletkezett állagok; 3. állandósították a magyar érdekeket a császárvárosban képviselő bécsi magyar levéltári delegáció intézményét. Néhány esztendővel később, a múzeumi és a könyvtári területet érintő 1932. november 27-i velencei egyezményben is hasonló rendelkezéseket fogadtak el. Ennek mellékleteként tételszerűen felsorolták azon műkincseket, kódexeket stb., amelyeket a két állam egymásnak átadott. Az osztrákok által visszaszolgáltató anyag a sokszorososa volt a Magyarországtól kapottnak. Több mint harminc Corvina, sok-sok értékes kézirat, rengeteg festmény, szobor, műtárgy került vissza Magyarországra. Ezeket a kincseket 1933-ban reprezentatív kiállításon mutatták be a Nemzeti Múzeumban. Ugyanakkor számos, szintén közös szellemi tulajdonként megjelölt könyvtári és múzeumi anyag maradt Bécsben. Ezek sorsát ugyanúgy szabályozták, mint a levéltári aktákét: a „közös” múzeumi anyagért a magyar múzeumi megbízott is felelős volt. 1935-től egyébként a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet igazgatói tisztét, a levéltári és a könyvtári-múzeumi delegáció vezetését egyetlen kiküldött, Miskolczi Gyula, a kiváló történész töltötte be. Míg a levéltári megállapodás napjainkig is érvényes, a múzeumi és könyvtári egyezményről 1948 – Miskolczi igazgatóságából való kényszerű távozása – után sajnos „megfeledeztek”.

A kulturális külpolitika ebben az időben kezdett foglalkozni a külföldi magyarság magyar állam általi felkarolásával, összefogásával és támogatásával is. A Külföldi Magyarok Szövetsége és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap 1920-as indításával, különböző adományokkal, könyvküldeményekkel, majd a Magyarok Világszövetsége 1938-as alapításával igyekeztek az óhaza iránti érzéseket, a magyar identitást ápolni és erősíteni, a Magyarország irányában lojális közösségekben. A kétoldalú kulturális és tudományos kapcsolatokat pedig olyan társaságok élénkítették és mélyítették el, mint az 1920-tól működő Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület, az 1925-ben létrejött Finn–Észt–Magyar Szövetség vagy a finnugor tanügyi kongresszusok – melyek közül az 1928. évi Budapesten rendezték – 1921-ben induló sorozata. A nyelvrokonaink és a vélt turáni, keleti, sőt távol-keleti „fajrokonaink” iránti érdeklődés egyébként az egész korszakban igen erős volt, mindenekelőtt a trianoni békét követő, Nyugatból való kiábrándulásnak a következményeként.

Ennél is fontosabbak voltak azonban külföldi egyetemeken szervezett tanszékek és lektorátusok. Működésükbe Magyarország ugyan kevésbé szólhatott bele, ám tervszerű támogatással mégis lehetőség nyílt bizonyos befolyás megszerzésére. Mivel külföldi alapítású intézmények voltak, a kultúrán keresztüli politikai propaganda vádja sem fogalmazódott meg velük szemben – ahogyan ez néha a külföldi magyar intézetek esetében bizony megtörtént.

Míg a húszas évek mindenekelőtt a külföldi magyar intézetek, a harmincasok a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok alapításának időszaka volt. Utóbbiban a

kiváló középkortörténész, 1932-től 1942-ig – rövid megszakítással – pedig miniszter, Hóman Bálint jeleskedett. Ő a Collegium Hungaricumokról azt gondolta, hogy a magyarok ottani összezártsága inkább hátrány, mint előny a nyelvtanulás és az önálló külföldi életvitel szempontjából. Ezeket fenntartotta ugyan, de nem fejlesztette tovább. (Igaz, hogy – paradox módon – a II. világháború idején ismét komolyabb szerepet és nagyobb állami szubvenciót kaptak.) A magyar tanszékek és lektorátusok támogatására viszont annál nagyobb gondot fordított. Többségük az ő minisztersége alatt jött létre, jelentős magyar segítséggel. Neki köszönhető a külföldi magyar intézményrendszer teljes kiépülése, és a hungarológia hazai háttérbázisának kialakítása.

A kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is a német–olasz–osztrák orientáció érvényesült, mivel szellemi érintkezéseink, Magyarország geopolitikai helyzetéből adódóan, mindig is ezekkel a népekkel voltak a legélénkebbek. Ugyanakkor az egyértelműen németbarátnak ismert – ám éppen a kulturális külpolitika területén a németekkel többször is szembekerülő – Hóman is komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú: francia, amerikai, angol kapcsolatok kiépítésére, továbbvitelére.

Hóman az akkoriban modernnek számító, kétoldalú, tudományos, kulturális és oktatási – ahogy akkoriban nevezték, a szellemi együttműködésről szóló – megállapodásokban a külföldi magyar intézetek, valamint tanszékek és lektorátusok fenntartását és zavartalan működését is biztosítani kívánta. Az aktív kulturális külpolitika jegyében 1935-ben Lengyel- és Olaszországgal, valamint Ausztriával, 1936-ban, majd 1940-ben Németországgal, 1938-ban Észt- és Finnországgal, valamint Japánnal, végül 1941-ben Bulgáriával kötött ilyen szerződést. Valamennyit törvényben hirdettek ki. Rögzítették bennük a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsere, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport terén adódó együttműködési lehetőségeket. Többnyire paritásos alapon megemlékeztek a magyar tanszékekről és lektorátusokról.

1936. május 20-án, a képviselőházban mondott beszédében Hóman kijelentette: „Összesen 27 városban 36 előadóhelyen folyik a magyar nyelv és irodalom és történelem oktatása.” Hozzátette még, hogy ezen kívül Bécsben, Rómában, Berlinben, Varsóban az egyetemek mellett és Párizsban a tanulmányi központban működnek magyar intézetek.

1942-ben már 7 külföldi egyetemi magyar intézetet, 31 lektorátust, 2 magyar előadói státuszt, 1 magyar nyelvtanfolyamot, 6 magyar tanszéket és 1 magyar tanulmányi központot, azaz összesen 48 intézményt regisztráltak. Közülük több még szervezés alatt állt – és később sem nyílt meg. Volt olyan is, amelyik szüneteltette a tevékenységét, mivel a fogadó ország hadban állt Magyarországgal (London). A 48 egyetemi képviselő mellett még 3 Collegium Hungaricumot (Bécs, Berlin, Róma), 2 magyar könyvtárat (London, New York), 2 magyar intézetet (München, Párizs), 1 magyar egyházi intézetet (Róma), 4 magyar kultúrintézetet (Berlin, Milánó, Róma, Stockholm), 1 magyar–olasz iskolát (Milánó), 2 magyar történelmi intézetet (Bécs, Róma) és 1 tudományos társaságot (bolgár–magyar) tartottak számon, azaz összesen 64 külföldi magyar kulturális és tudományos képviselő létezett. Persze sok olyan város volt, ahol – gyakran ugyanazon személy vezetése alatt – egyszerre több, szervezetileg különálló, valójában azonban összetartozó magyar intézmény, Collegium Hungaricum, egyetemi intézet, egyetemi tanszék és lektorátus működött (Bécs, Berlin, Róma).

A háború kitörése után egyébként a kulturális külpolitika szerepe ismét növekedett. Magyarország itt a nagypolitikánál sokkal szabadabban bizonyíthatta, hogy nem önkéntes partner, hanem „vonakodó csatlós” a Harmadik Birodalom

oldalán. A majdani békekötésre készülve pedig igyekezett – különösen a semleges országokban lévő kulturális képviselőket – az egyoldalú propagandától mentesnek, lehetőleg pártatlannak látszani, hogy kedvező képet közvetítsen magáról. Ez a törekvés a német megszállásig, 1944 márciusáig következetes volt.

A két világháború közötti időszak kulturális külpolitikájának értékelésében érdekes kettősség figyelhető meg. Az eredmények – különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy egy szétdarabolt, életképtelennek gondolt ország produkálta őket – lenyűgözők. Ezzel szemben mindennek sajnos igen kevés gyakorlati haszna volt. A Collegium Hungaricumokból hazaérkező, többnyire kiválóan képzett, értelmes és intelligens fiatalok hiába kerültek be az értelmiségi és az igazgatási elitbe. Hiába sikerült a külföldi magyar tanszékeken és lektorátusokon jó néhány külföldi fiataalt a magyar nyelv és kultúra tiszteletére, szeretetére nevelni, megismertetni őket Magyarországgal. Ugyanis Magyarország a harmincas években politikai kényszerpályára került, nem is tért le onnan, a vesztébe rohant. A korszerűtlen társadalomban korszerű eszközökkel dolgozó kultúrpolitika mozgásteret így meglehetősen korlátozott volt. Ugyanakkor a Klebelsberg és Hóman által – a korszak napjainknál sokkal szerényebb eszközeivel – kezdeményezett és kivitelezett kultúrpolitika mindenben megfelelt az akkori európai követelményeknek és színvonalnak.

Az értékőrző nyitottságtól a szinte teljes szellemi bezárkózáson át az újabb lehetőségekig – a külföldi magyar intézetek és tanszékek 1945-től 1989-ig

Az ismét a vesztesek oldalán végigharcolt második világháború után a magyar kulturális külpolitika hasonló helyzetben volt, mint negyedszázaddal azelőtt. A magyarok nemzetközi megítélése megint a mélypontra zuhant. 1948-tól pedig, a kommunista hatalomátvétel következtében, a két világháború közöttinél jóval szűkebb tere maradt az önálló politikának Magyarországon. Az ideológia viszont sokkal inkább meghatározta külpolitikai vonalvezetését, mint bármikor korábban.

1945-től 1947-ig a kulturális külpolitika ismét komoly, részben a „nagydiplomáciát” pótló és segítő szerepet kapott. Keresztury Dezső, a kiváló kultuszminiszter, egykori bécsi és berlini Collegium Hungaricum-ösztöndíjasként, majd a berlini egyetem Magyar Intézetének lektoraként nagyon is jól tudta, miért olyan fontosak külföldi intézeteink. 1947 tavaszán még mindig 50 magyar tudományos és kulturális képviselőt tartottak számon a határainkon túl, ami azt jelzi, hogy igyekeztek megőrizni a háború előtti állapotokat.

A Kiszagdapárt balszárnyához tartozó Ortutay Gyula három éves minisztersége (1947–1950) azonban a magyar tudománypolitika és nemzetközi kulturális kapcsolataink teljes átalakítását, szovjetizálását hozta. Az egyirányú kulturális politika a nem szocialista országokban lévő magyar intézmények támogatását fokozatos megszüntette, azok vezetőit hazarendelte. 1949-ben, a Kultúrkapcsolatok Intézetének megalapításával, majd a nyugati országokban lévő magyar intézmények tudományos munkájának megszüntetésével – illetve ezek politikai célokra történő felhasználásának szorgalmazásával – lezárult ez a folyamat.

A kulturális külkapcsolatokat ekkortól a Külügyminisztériummal egyetértésben a Népművelési Minisztérium irányította, a Kultúrkapcsolatok Intézetén keresztül. Ennek feladata a magyar kultúra külföldön, más népek kultúrájának Magyarországon történő ismertetése és népszerűsítése, a kulturális egyezmények előkészítése és végrehajtásának elősegítése, a tudományos és a művészeti kapcsolatok ápolása volt. Tevékenysége, különösen az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években legalább annyira belügyi és titkosszolgálati jellegű volt, mint külügyi, kulturális vagy

tudományos. Az Intézetet 1962-ben Kulturális Kapcsolatok Intézetének keresztelték át, ezzel az elnevezéssel működött egészen 1989-ig. A kulturális külpolitika szempontjából azonban – az Intézet mindvégig megőrzött vezető szerepe ellenére – a rendszerváltozásig eltelt időszak több szakaszra tagolható.

Az 1947-et követő másfél évtized mindenben a leépülés kora. Történelmi kapcsolatainkról teljesen megfeledkeztek a politika akkori irányítói. Igaz, hogy új „barátainkkal”, a „szocialista” országokkal annál élénkebbé vált az érintkezés. A hidegháborús légkörnek megfelelően azonban az ideológiai ellentétek kulturális életünket is meghatározták. Tájékozódásunk teljesen beszűkült és egyoldalúvá vált. Nem csak Nyugat-Európa felé volt tilos érdeklődnünk – kivéve persze az ottani kommunista szellemi javakat –, de még saját múltunktól és értékeinktől is igyekeztek megfosztani minket. A magyarságtudomány és a hungarológia emlegetése például jobb esetben is a nacionalizmus és a sovinizmus vádját vonta maga után. A szomszédok „érzékenységének” tiszteletben tartása fontosabb volt, mint saját érdekeink védelme.

Így teljesen érthető, hogy a megmaradt külföldi magyar intézetek – a bécsi, a római és a párizsi – jogilag továbbra is léteztek ugyan, ám gyakorlatilag semmilyen érdemi munkát nem végeztek. A nyugat-európai magyar szakirányú oktatás egyetemi műhelyei pedig megszűntek vagy – mint pl. az olaszországi magyar tanszékek, a göttingeni finnugor tanszék stb. esetében – magyar támogatás nélkül, „emigránsok” vezetésével működtek tovább.

Magyarország történetében 1956, a kulturális külpolitikában azonban csak 1963 jelent igazi fordulóponthoz. 1956 néhány napja ugyanis nem hozhatott változást. Utána pedig – mivel a „magyar kérdés” ENSZ-béli fenntartása miatt Magyarország nemzetközi elfogadtatása is nehézségekbe ütközött – a külpolitikának kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint a külföldi magyar kulturális intézmények ügye. (Ha viszont mégis foglalkoztak ezzel – mint a bécsi Collegium Hungaricum otthonának, Bécs egyik legszebb barokk műemlékének, a Testőrpalotának 1961-ben végrehajtott eladásakor – abban bizony nem volt köszönet.) Ez a helyzet viszont 1963-at követően gyorsan és határozottan megváltozott. Magyarország, elsőnek a szocialista országok közül, kapcsolatokat keresett Nyugat-Európával. A régi, két világháború között is jól bevált recept – miszerint a sikeres külpolitikát jelentősen könnyítheti a kulturális kapcsolatok zavartalansága – ismét előkerült. Magyarország, szigorú politikai ellenőrzés alatt ugyan, de egymás után kötött a nyugat-európai „tőkés országokkal” kétoldalú kulturális, tudományos és oktatási megállapodásokat. Finnországgal 1959-ben, Belgiummal és Olaszországgal 1965-ben, Franciaországgal 1966-ben, Nagy-Britanniával 1967-ben, Hollandiával, Norvégiával és Ausztriával 1969-ben, Dániával 1971-ben, az Amerikai Egyesült Államokkal, valamint a Német Szövetségi Köztársasággal – egy évvel előbb, mint a Német Demokratikus Köztársasággal! – 1977-ben és így tovább. Az egyezmények többségében az illető államokban a magyar támogatással (újra)alakítandó magyar tanszékekről és lektorátusokról is rendelkeztek.

A magyar emigrációval való kapcsolatkeresés – ami elképzelhetetlen lett volna az ötvenes években –, ha részben politikai okokból és „fellazítási” szándékból is, de szintén ekkor kezdődött. A külföldön élő, jórészt másod- és harmadgenerációs magyar fiatalok – többségükben az ’56-os menekültek gyermekei – azonosságtudatának és anyanyelvének megőrzése magyar szempontból is fontossá vált. 1970-től rendeztek Anyanyelvi Konferenciákat, általuk indították az anyanyelvi mozgalmat. A balatoni táborok, a Sárospataki Nyári Kollégium, magyar nyelvtankönyvek szerkesztése, a *Nyelvünk és kultúránk* folyóirat indítása (1971-től), a külföldön magyart mint idegen nyelvet oktató pedagógusok továbbképzési

tanfolyamai és a néptánc-mozgalom külföldi magyarok közötti terjesztése a Kárpát-medencén túli magyarság egy részét a korábbinál jóval szorosabban kötötte az anyaországhoz. A hetvenes és a nyolcvanas években oly gyakran hangoztatott, a „tőkés” és a „szocialista” rendszer egymásrataltságát hangoztató „békés egymás mellett élés” jelszava legalább e tekintetben megvalósult. Úgy tűnt, egy politikával és ideológiával mindenben átítatott korban Magyarországon is lehet politika-mentesnek maradni. (Igaz: e „politika-mentesség” igen gyakran határozott politikai célokat szolgált.) „Mi vagy megmaradunk kapcsolatban a szocialista Magyarországgal, vagy nem maradunk kapcsolatban Magyarországgal – fogalmazta meg az együttműködés lényegét 1970-ben, az I. Anyanyelvi Konferencián Sinor Dénes, a bloomingtoni Indiana Egyetem orientalista professzora. – A másik oldalról nézve: az anyaország vagy elfogadja, hogy mi úgy élünk, ahogy élünk, vagy elveszít minket.” Vagy ahogy az emigráció oldaláról, ettől kissé eltérően, a Magyarországra vissza már soha sem térő Kovács Imre mondta: „erről a Magyarországról már nem jönnek el, de erre a Magyarországra még nem megyek vissza”.

Bár a negyvenes évek végétől a nagypolitikai okok, a hidegháborús szembenállás miatt szinte valamennyi nyugat-európai, magyar szakirányú oktatást folytató egyetemi intézmény megszűnt, néhány – magyar állami támogatás nélkül, kizárólag a fogadó intézményre utaltan – folytatta tevékenységét. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a „baráti országokban” új tanszékek alakultak. A hatvanas évek közepétől pedig újra egymás után jöttek létre a nyugat-európai magyar egyetemi képviseltek. Jórészt azokon az egyetemeken, ahol már a két világháború között is léteztek. Többségük magyar segítséggel, kétoldalú nemzetközi egyezmények alapján, a magyar kulturális külpolitika viszonylagos függetlensége nyomán. Ez a többi szocialista országénál kicsit önállóbb kulturális külpolitika persze politikai befolyásolásra is igyekezett kihasználni a tőkés országokban lévő tanszékeket, néha a legrosszabb értelemben vett kulturális propaganda jegyében. Ugyanakkor ennek – meg persze egy olyan római magyar vendégprofesszornak, mint Klaniczay Tibor – köszönhetjük, hogy a hetvenes évek végétől megint lehetett – igaz, még csak félve – hungarológiai és e területen a széles nemzetközi összefogás szükségességéről beszélni. És azt is, hogy ennek eredményeképp 1977-ben létrejöhett a Nemzetközi Magyar Filológiai (2002-től Nemzetközi Magyarságtudományi) Társaság. A magyar kultúrpolitika irányítói pedig jó néhány olyan nyilatkozatot tettek a hetvenes évek közepétől, amelyek az ideológiai elkötelezettség mellett a sokoldalú, Nyugat-Európa és a „tőkés világ” irányába is nyitott kulturális kapcsolatok fontosságáról szölk.

A külföldi magyar intézetek hálózata is folyamatosan bővült. A hidegháborús időszakban is meglévő, bár érdemi tevékenységet nem folytató bécsi Collegium Hungaricumon, római Magyar Akadémián és párizsi Magyar Intézetten kívül 1948-ban Szófiában és Varsóban – mindkét fővárosban megvoltak ennek az előzményei –, majd 1953-ban Prágában, 1970-ben Kelet-Berlinben, 1974-ben Kairóban alakultak intézetek. Jelenleg 17 országban 19 intézet működik. Ezek közül az öt Collegium Hungaricum, a két világháború közötti hagyományokat követve, tudományos feladatokat is ellát, ösztöndíjasokat is fogad (Bécs, Berlin, Moszkva, Párizs és Róma), a többi (Brüsszel, Bukarest, Helsinki, Kairó, London, New York, Pozsony, Prága, Sepsiszentgyörgy, Stuttgart, Szófia, Tallinn, Új-Delhi, Varsó) kizárólag kultúráközvetítéssel foglalkozik. Érdekes a Münchener Magyar Intézet helyzete. A bajor alapítású, 1963-tól működő tudományos intézetet 1999-től – mintegy egynegyed részben – a magyar állam is támogatja, azzal a céllal, hogy kulturális rendezvényeket is szervezzen. Azt hiszem, a jövő éppen az ilyen, vegyes finanszírozású intézményeké. Ezért tartom elhibázottnak, hogy a magyar fél néhány év után igyekszik csendesen „kivonulni” a müncheni intézetből.

A hetvenes évek közepén már több mint 50, a nyolcvanas évek elején 75 – köztük 12 szocialista, 20 tőkés, 43 fejlődő – országgal volt Magyarországnak kétoldalú oktatási, kulturális és tudományos megállapodása. Az 1967/68. tanévben 1676, 1980/81-ben 1725 magyar ösztöndíjas hallgató – köztük körülbelül 400 első éves – kapott teljes körű képzést külföldön. Finnország kivételével kizárólag szocialista országokban: Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban, Romániában, valamint a Szovjetunióban. Ugyanakkor 1967/68-ban 1723, 1980/81-ben ennél jóval több, 2742 külföldi ösztöndíjas – közülük 1277, illetve 1655 a fejlődő országokból érkezett – végezte felsőfokú tanulmányait Magyarországon.

Külföldi egyetemeken 1976-ban 32, 1981-ben pedig 33, Magyarországról hivatalosan küldött lektor és vendégtanár oktatott. A korszak végén és az új kezdetén, az 1990/91. tanévben, 43 egyetemre és főiskolára 50 magyar vendégtanárt és 7 professzort delegált az 1989-ben alakult, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének ez irányú feladatait átvevő Nemzetközi Hungarológiai Központ. Napjainkban 23 ország 37 egyetemére 43 vendégtanárt küldhet ki a hungarológia magyarországi intézményrendszerének hazai és nemzetközi koordinatív szervezete – a 2002-ben a Nemzetközi Hungarológiai Központ, a Magyar Nyelvi Intézet és a Hungarológiai Tanács összevonásával létrejött – Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, amely ennél persze jóval több külföldi magyar szakirányú oktatást végző egyetemmel áll kapcsolatban. (A következő városokba érkeznek magyar vendégoktatók: Ankara, Bécs, Belgrád, Bordeaux, Bukarest, Eperjes, Eszék, Helsinki, Jeruzsálem, Izsevszk, Jyväskylä, Kairó, Kolozsvár, Krakkó, Lille, Ljubljana, Maribor, Marosvásárhely, Moszkva, New Brunswick, Nyitra, Párizs, Peking, Poznań, Pozsony, Prága, Strasbourg, Szentpétervár, Szkopje, Szófia, Tartu, Turku, Új-Delhi, Varsó, Veliko Tarnovo, Zágráb). Hosszú évek vajúdása után pedig ez év nyarán betagozzák a Balassi Intézetbe a kinti magyar intézetek ügyeit mindeddig tőle különállóan intéző Külföldi Intézetek Igazgatóságát. Így a magyar kulturális külpolitika irányítása végre ismét egy kézbe kerül. Ezáltal a gazdálkodás a korábbinál sokkal racionálisabb, a külföldi magyar kulturális propaganda, országimázsunk pozitív alakítása pedig sokkal hatékonyabb lehet.

Céлом e töredékes és vázlatos felméréssel a tanulságok számbavétele. Nyilvánvaló, hogy a két világháború közötti kulturális és tudományos élet – Magyarország társadalmi elmaradottsága mellett is – „aranykorához” képest mit veszítettünk az ötvenes és a hatvanas években, a Nyugat-Európától való teljes elzártságunkkal. És azzal, hogy ezt az elzártságot egy látszólagos – valójában nagyon is az akkori rendszer érdekeit szolgáló, politikai alapú – nyitottság követte a hatvanas években. Továbbra is törekednünk kell e rendszer átalakítására, megváltoztatására. Annak vizsgálatára – immár kizárólag szakmai szempontok alapján – hol, miért, milyen magyar segítséggel van szükség egy-egy külföldi magyar intézet, illetve tanszék vagy lektorátus alapítására, fenntartására. Annak eldöntésére, hogy – magyar támogatás híján – mely intézetek bezárásáról kell majd dönteni. Milyen intézeteket kell viszont, akár mások megszüntetése árán, jobban támogatni. Az első lépés megtörtént. Egy olyan, a nyugat-európai példákat (Goethe Intézet, British Council, a francia, a spanyol, a portugál stb. hálózatok) követő intézmény jöhet létre a Balassi Intézet átalakításával, amely a magyar kulturális külpolitikát újból egységesen – a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok munkáját és feladatait egyeztetve, világos koncepció alapján – irányíthatja. E tekintetben pedig az intézmény bizonyosan minden parlamenti politikai párt támogatását bírja. Élni kell e lehetőséggel!

Hiszen fel kell ismernünk végre, hogy politikai szempontból is káros a politikával átítatott kulturális kirakatok magyar állami támogatással történő

fenntartása. És végre diplomatáinknak is tudniuk kell: a kulturális és a tudományos diplomácia jelentősége a 21. század elején – a mindeddig egyedül üdvözítőnek tekintett politikai és gazdasági diplomáciával szemben – egyre inkább növekszik. Éppen emiatt szükséges a magyar kulturális külpolitika több mint hatvan esztendeje hiányzó, korszerű és modern stratégiájának kidolgozása. Különösen akkor, amikor Európa egyetlen nagy gazdasági egységgé, viszont a kulturális sokszínűség földrészévé válik, jó lenne komolyan elgondolkoznunk erről.